

Анатолій ПРИТУЛА

головний науковий співробітник
Південного регіонального центру
Національної академії правових наук України,
кандидат юридичних наук

УДК 343.2

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСІБ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ

Однією з ознак правової держави є законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав людини за допомогою налагодженого правового механізму їх забезпечення, охорони і захисту. До цих прав, які не можуть бути за жодних умов обмежені, належить право будь-якої особи на правову допомогу.

Право особи на правову допомогу, на захист є одним із найдавніших суб'єктивних прав, яке з часом розвивалося, що призвело до появи у громадянському суспільстві інституту адвокатури, а згодом і системи безоплатної правової допомоги. Державна політика України у сфері надання безоплатної правової допомоги ґрунтується на таких принципах: 1) верховенство права; 2) законність; 3) доступність безоплатної правової допомоги тощо.

За оперативною інформацією Координаційного центру з надання правової допомоги, з 1 січня по 31 грудня 2013 року 27 центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі видали 76 406 доручень адвокатам. Із 1 січня по 30 вересня 2014 року такими центрами було видано 50 814 доручень адвокатам [1]. Наведені відомості свідчать про те, що держава приділяє неабияку увагу розвитку і поширенню надання населенню безоплатної правової допомоги.

Питання кримінально-правової відповідальності осіб за порушення права на

захист досліджувалось, зокрема, у роботах Ю. Александрова, П. Андрушка, М. Бажанова, Ю. Бауліна, А. Бойка, В. Борисова, В. Грищука, С. Дідика, М. Коржанського, М. Мельника, В. Навроцького, М. Панова, Л. Палюх, В. Сміха, В. Тація, М. Хавронюка, І. Фойницького, В. Шакуна, С. Яценка. Наукові праці цих учених збагатили кримінально-правову науку і мають значну цінність, проте їх підготовлено на основі раніше чинного законодавства, без урахування положень нового, зокрема Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) 2012 року, законів України від 2 червня 2011 року «Про безоплатну правову допомогу» (зі змінами та доповненнями) та від 14 жовтня 2014 року «Про прокуратуру».

Метою цієї статті є з'ясування кола проблем, що виникають на практиці у зв'язку з реалізацією права на захист суб'єктами, на яких покладено відповідальність за забезпечення права особи на правову допомогу у кримінальному процесі, розробка засобів відповідного кримінально-правового забезпечення протидії порушенню права особи на захист, формулювання пропозиції щодо вдосконалення законодавства, яке регулює окреслені питання.

У ст. 59 Конституції України проголошено: «Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» [2].

На виконання норм Конституції України про право особи на правову допомогу, положень Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року в Україні у 2011 році було прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [3]. Цим Законом визначено сутність права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та процедуру надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо її надання.

Правовою допомогою є надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. При цьому безоплатною правовою допомогою визнається така, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел.

Безоплатна правова допомога відповідно до цього Закону поділяється на первинну та вторинну. Безоплатна первинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та процедуру оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Безоплатна вторинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя і передбачає надання правових послуг таких видів: 1) захист від обвинувачення; 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 3) складання документів процесуального характеру.

Право затриманого за підозрою у вчиненні злочину, підозрюваного (обвинуваченого), виправданого, засудженого на захист – це сукупність наданих їм законом повноважень для спростування підозри або обвинувачення, пом'якшення покарання, а також захисту своїх особистих інтересів.

Поняття захисту визначається у ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та є одним із видів адвокатської діяльності, передбачених у ст. 19 цього Закону [4].

Відповідно до п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому права на захист є однією з основних засад судочинства в Україні.

У ст. 87 КПК України визначено, що істотним порушенням прав і основоположних свобод людини є порушення права особи на захист.

Право на захист належить до загальноновизнаних принципів міжнародного права й розглядається як необхідна умова забезпечення права на справедливий судовий розгляд відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [5]. Право на юридичну допомогу захисника як невід'ємна гарантія права на захист у разі кримінального обвинувачення передбачені у статтях 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якими кожному заарештованому або затриманому повідомляються негайно причини арешту та пред'явлене обвинувачення і забезпечується право на невідкладне вирішення судом питання про законність затримання і справедливий публічний розгляд справи при наданні можливості захищати себе особисто або за посередництва обраного ним самим захисника.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди повинні використовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду як джерело права [6].

Відповідно до п. 33 Рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 року у справі «Ейрі проти Ірландії», у пп. (с) ст. 6, як зазначала комісія у своїй доповіді, гарантовано право на адекватний захист у ході судового розгляду, який здійснюється як особисто, так і за посередництва адвоката; це право посилюється обов'язком зі сторони держави надати в певних випадках безоплатну юридичну допомогу».

У п. 24 Рішення Європейського суду з прав людини від 13 травня 1980 року у справі «Артіко проти Італії», наголошено що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод спрямована на те, щоб гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а ефективні права, які реально можна застосовувати. Зокрема, це стосується доступу до правосуддя у тому значенні, яке має в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд.

Згідно з п. 37 Рішення Європейського суду з прав людини від 21 серпня 2012 року у справі «Балицький проти України» Суд повторює, що хоча право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективну юридичну допомогу захисника, який у разі необхідності призначається офіційно, не є абсолютним, воно є однією з основних ознак справедливого судового розгляду (див. Рішення у справі «Кромбах проти Франції» (*Krombach v. France*), заява № 29731/96, п. 89, ECHR 2001-II). Право на захист буде в принципі непоправно порушене, якщо визнавальні показання, отримані під час допиту особи правоохоронними органами без доступу до захисника, використовуватимуться з метою її засудження (див. Рішення від 27 листопада 2008 року у справі «Сальдуз проти Туреччини» (*Salduz v. Turkey*) [ВП], заява № 36391/02, п. 55).

Відповідно до п. 51 Рішення Європейського суду з прав людини від 21 серпня 2012 року у справі «Леонід Лазаренко проти України» указані принципи права на захист і права не свідчити проти себе відповідають загальновизнаним міжнародним стандартам прав людини, які є основними

складовими концепції справедливого судового розгляду та раціональна суть яких пов'язана, зокрема, із захистом обвинуваченого від свавільного тиску з боку органів влади. Вони також сприяють попередженню помилок при здійсненні правосуддя та досягненню цілей ст. 6, у тому числі дотриманню принципу рівності між сторонами органів слідства чи прокуратури та стороною обвинуваченого (див. зазначене вище Рішення у справі «Салдуз проти Туреччини», п. 53, Рішення у справі «Биков проти Росії» (*Bykov v. Russia*) [ВП], заява № 4378/02, п. 92, ECHR 2009-..., з подальшими посиланнями, і Рішення від 24 вересня 2009 року у справі «Піщальников проти Росії» (*Pishchalnikov v. Russia*), заява № 7025/04, п. 68).

Проте ні слідчий, ні прокурор, ні суд чи слідчий суддя не уповноважені законодавством забезпечувати прибуття та призначати захисника. Згідно зі ст. 4 Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах надання правової допомоги у кримінальних справах покладено на установи юстиції [7]. Нині Міністерство юстиції України координує та здійснює загальне управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги.

Безоплатна вторинна правова допомога надається у кримінальному процесі. У ст. 15 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» регламентовано, що суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги забезпечує участь захисника при здійсненні досудового розслідування та судового провадження у випадках, коли захисника відповідно до положень КПК України залучає слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії.

У разі отримання постанови слідчого, прокурора, ухвали слідчого судді, суду про залучення захисника для здійснення захисту за призначенням або проведення

окремої процесуальної дії центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний негайно призначити захисника.

У ч. 3 ст. 49 КПК України передбачено, що невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання відповідною особою постанови (ухвали) про доручення призначити адвоката тягнуть відповідальність, встановлену законом [8]. Повинно бути визначено необхідний механізм реалізації цього законодавчого положення, а також встановлено відповідальність за його порушення.

На жаль, сьогодні у законодавстві відсутні кримінально-правові норми, які криміналізували б невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання суб'єктами надання безоплатної правової допомоги постанови (ухвали) про доручення призначити адвоката.

У ст. 32 «Відповідальність за порушення законодавства про безоплатну правову допомогу» Закону України «Про безоплатну правову допомогу» закріплено, що особи, які порушили Закон України «Про безоплатну правову допомогу», несуть відповідальність у порядку, встановленому законом. Особи, які подали завідомо неправдиві відомості або фальшиві документи, що стали підставою для віднесення їх до категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, несуть відповідальність у порядку, визначеному законом.

З огляду на зміст цієї норми загалом діяння осіб, винних у порушенні законодавства про безоплатну правову допомогу, можуть бути кваліфіковані за ст. 190 «Шахрайство» або ст. 358 КК України «Підrobка документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підrobних документів» Кримінального кодексу України (КК України). Проте кваліфікація дій осіб, винних за цими статтями КК України, є малоймовірною з певних причин, в тому числі з огляду на точність правової оцінки подібних діянь. У будь-якому разі в Єдиному державному реєстрі судових рішень автору не вдалось віднайти рішення, в яких розглядалися би випадки притягнення до

кримінальної відповідальності винних осіб. Практичний досвід, набутий в Україні, засвідчує, що зазвичай за порушення права на захист особи несуть виключно дисциплінарну відповідальність, що, на нашу думку, не сприятиме покращенню становища особи, що має право на такий захист, гарантований державою. Порушення права на безоплатну правову допомогу є порушенням права особи на захист.

М. Бажанов наголошував на тому, що застосування заходів кримінально-правового характеру проти соціально небезпечних дій, які перешкоджають досягненню цілей правосуддя, є одним із найбільш ефективних методів та способів захисту системи правосуддя. Кожна держава заінтересована в тому, щоб здійснення правосуддя, функціонування органів правосуддя було не тільки впорядковане, а й захищене за допомогою криміналізації дій, які перешкоджають здійсненню правосуддя [9].

Криміналізація посягань на право особи на правову допомогу (зокрема, його різновид – право на захист. – А.П.) відповідає принципам криміналізації суспільно небезпечних діянь, розробленим у теорії кримінального права, а саме: соціальним і соціально-психологічним принципам криміналізації, принципам, що визначають вимоги внутрішньої логічної несуперечливості системи норм кримінального права, несуперечливості між нормами кримінального, кримінального процесуального, а також інших галузей права [10, 49].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 року «Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб» призначення адвоката певним категоріям громадян, що мають право на захист, відбувається уповноваженою посадовою особою центру надання правової допомоги [11].

Після прийняття 14 жовтня 2014 року Верховною Радою України Закону України «Про прокуратуру» [12] внесено низку важливих системних змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», згідно з якими:

1) підставою для призначення адвоката затриманій особі буде не лише повідомлення службової особи, яка здійснила затримання, а й безпосереднє звернення затриманої особи або її родича до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги;

2) особи, засуджені до позбавлення волі, отримують право на захист і представництво за рахунок держави за безпосереднім зверненням до Координаційного центру з надання правової допомоги або центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Тобто чинним законодавством до переліку осіб, які можуть і зобов'язані надати захисника, віднесено не тільки слідчих, прокурорів і суддів, а й уповноважених службових осіб центру надання правової допомоги.

Відповідно до ст. 374 КК України, в якій встановлено відповідальність за порушення права на захист, суб'єктами вчинення злочину визначено слідчого, прокурора, суддю [13]. Проте ці особи виконують інші функції і не повинні (не вправі) призначати захисника, їх обов'язок полягає у негайному інформуванні центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про наявність осіб, що мають право на захист, для вжиття заходів щодо забезпечення цього права. Про інші категорії осіб у цій статті не йдеться. Відтак, можна

зробити висновок, що зараз серед суб'єктів кримінальної відповідальності відсутні службові особи суб'єктів надання безоплатної вторинної правової допомоги, до обов'язків яких входить своєчасне надання захисника шляхом його призначення для виконання доручення з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Тому в результаті криміналізації відповідних діянь, вчинених цією категорією осіб, буде, на нашу думку, встановлено відповідальність за порушення законодавства.

З огляду на викладене вбачається за доцільне внести зміни до ст. 374 КК України «Порушення права на захист». Пропонуємо викласти диспозицію цієї статті у такій редакції:

«1. Недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права затриманого за підозрою у вчиненні злочину, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист, вчинене слідчим, прокурором, суддею або службовою особою суб'єкта надання безоплатної вторинної правової допомоги, – ...».

На нашу думку, в результаті вжиття зазначених заходів можливо частково вирішити окреслену проблему – забезпечення права на захист особи, з дотриманням при цьому зобов'язань, які взяла на себе Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Список використаних джерел:

1. Сайт Координаційного центру з надання правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://legalaidd.gov.ua>
2. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року № 3671-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.
4. Стрельцов Є.Л. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: науково-практичний коментар / Є.Л. Стрельцов, І.І. Митрофанов, А.М. Притула; за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. – Одеса: Фенікс, 2014. – 324 с.
5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року: Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
7. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України від 10 листопада 1994 року № 240/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 417.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №№ 9–10, №№ 11–12, № 13. – Ст. 88.

9. *Бажанов М.И.* Избранные труды / М.И.Бажанов; сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда и др.; отв. ред. В.Я. Тацкий. – Х.: Право, 2012. – 1244 с.

10. *Сміх В.В.* Кримінальна відповідальність за порушення права особи на правову допомогу: моногр. / В.В. Сміх; за заг. ред. проф. М.І. Мельника. – К.: Атіка-Н, 2012. – 200 с.

11. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 року № 1363 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 101. – Ст. 3719.

12. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII // Голос України. – 2014. – № 206.

13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №№ 25–26. – Ст. 131.

Анатолій ПРИТУЛА

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСІБ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ

У статті констатується відсутність правової норми, яка криміналізувала б діяння всіх осіб, уповноважених на забезпечення права на захист особи у кримінальному процесі. Акцентується увага на тому, що не тільки слідчий, прокурор і суддя можуть порушувати право особи на захист, а й уповноважені службові особи центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Розглядається питання про можливість запровадження кримінальної відповідальності за порушення права на захист службовими особами суб'єкта надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Ключові слова: правова допомога; безоплатна правова допомога; право на захист; кримінальна відповідальність.

Анатолій ПРИТУЛА

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЛИЦ ЗА НАРУШЕНИЕ ПРАВА НА ЗАЩИТУ

В статье констатируется отсутствие правовой нормы, которая криминализировала бы деяния всех лиц, уполномоченных на обеспечение права на защиту лица в уголовном процессе. Акцентируется внимание на том, что не только следователь, прокурор и судья могут нарушать право лица на защиту, но и уполномоченные служебные лица центров по предоставлению бесплатной вторичной правовой помощи. Рассматривается вопрос о возможности введения уголовной ответственности за нарушение права на защиту служебными лицами субъекта предоставления бесплатной вторичной правовой помощи.

Ключевые слова: правовая помощь; бесплатная правовая помощь; право на защиту; уголовная ответственность.

Anatoliy PRYTULA

CRIMINAL LIABILITY FOR THE BREACH OF A RIGHT TO DEFENCE

The article identifies a lack of any legal norm that could criminalize the acts of all persons, entitled to ensure the right for protection of a person in a criminal procedure. The attention is

paid to the problem of the violation of individual's right to protection not only by the investigator, prosecutor or judge, but also by the authorized officials of centres of secondary legal aid. The possibility of introduction of criminal liability for the violation of the right to defence by the officials of the subject of free secondary legal aid is considered in the article as well.

Keywords: legal aid; free legal aid; the right to defence; criminal responsibility.

